

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Сергій ПЛОХІЙ • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ — заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БІЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДУРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 9

Серія

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ
(1917–1923)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2009

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення та радіомовлення України
за програмою "Українська книга"*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядники: Мирон КАПРАЛЬ, Андрій ФЕЛОНІЮК,
за участю Варвари ШУЛЬГИ

Автори передмови: Мирон КАПРАЛЬ, Андрій ФЕЛОНІЮК

Автори коментарів: Мирон КАПРАЛЬ, Андрій ФЕЛОНІЮК,
Мар'ян МУДРИЙ

І Переклад висловів іншомовного походження: Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-628-8 (т. 9)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2009
- © Капраль М., Фелонюк А., передмова, 2009
- © Капраль М., Фелонюк А., Мудрий М., коментарі, 2009
- © Видавництво "Світ", дизайн та художнє оформлення, 2009

РОЗДІЛ I

НАУКОВІ РОЗВІДКИ ТА ПУБЛІКАЦІЇ

ВІД РЕДАКЦІЇ [ЧАСОПISУ “УКРАЇНА”, 1917, КН. 1–2]

Видання “наукового тримісячника українознавства”, під назвою “Україна”, було розпочате Українським науковим товариством в Києві восени 1913 р.*, з нагоди великого українського ювілейного року, століття уродин Шевченка, що припадало на лютий 1914 р.* Ідея ся знайшла живий відгомін в наукових українських кругах і в українськiм громадянстві. Видання відразу згуртувало і значний круг співробітників, і чимале, як на тодішні обставини, число передплатників, і в першiм півріччі 1914 р. вийшли перші дві книжки часопису. Але під час друкування третьої вибухла велика війна, яка розірвала зв’язок між Україною Російською і Україною Австрійською, забрала масу співробітників на фронт, наробила великої руїни в західних частих нашої землі і викликала люті заходи ворогів українського народу на останнє знищення його*. З бідою, під військовою цензурою члени редакції випустили зібрані матеріали в виді 3 і 4 книжки 1914 року, тимчасом як головний редактор сидів у в’язниці*. Але, коли з початку 1915 р. київська цензура заявила видавцям, що не пускатиме українських книжок інакше, як тільки друкованих “общерусскою правописю”, Наукове товариство рішило не приймати сеї умови і не випускати своїх видань, поки вона не буде знята. Тоді адміністрація, за невипуск часопису, відібрала дозвіл на видавництво, і “Україна” таким чином з 1915 р. була припинена.

Наукове товариство тоді рішило продовжувати видання поза межами досягання київської цензури, в Москві, під назвою “Українського наукового збірника”*. Але тут виданню прийшлося стрінути вже з іншими, чисто технічними труднощами, почасти наслідком неприладженості тутешніх друкарень для українських видань, почасти наслідком того розстрою, що взагалі почався в друкарстві через війну, і через те всього вийшло за весь час тільки два випуски сього збірника, один — в р. 1915, другий — в 1916. Коли київська цензура, з огляду на зміну в обставинах, згодом виріклась своєї заборони української правописі, Наукове товариство рішило перенести видання назад до Києва. Але за сей час друкарська справа в Києві настільки вже розстроїлась, що видати тут нічого не вдалось, — та й репресії цензурні з кінцем 1916 р. поновились і загострились ще гірше*.

Револьюція принесла їх скасування. Але вона ж потягла до політичної роботи всі культурні сили українського громадянства і перед сею черговою потребою мусили на якийсь час відійти на другий план справи наукові, літературні й інші. Наукове товариство прийняло живу участь в організації української просвіти й інших практичних справ, і тільки тепер, коли ці справи входять уже в свою колю, вертається до справ наукових, та першим ділом поновляє свій науковий орган українознавства.

Відновити його зараз вповні у тій програмі, яка йому була призначена перед війною, все-таки ще неможливо. Треба якийсь час, щоб об'єднати наукові сили, наладити наукову інформацію, зібрати весь науковий матеріал, який зібрався за ці роки. Все се буде можливе, очевидно, тільки за якийсь час після замирення. Треба буде й після нього скількись часу, щоб нав'язати нитки наукової хроніки, бібліографії, критики, перервані світовою катастрофою й домашньою розрухою. Поки що редакція зробить, що зможе. За сей, 1917 р., тримісячник вийде в двох подвійних книжках*. Поруч статей і матеріалів в них будуть подані ті інформаційні відомості, які удасться зібрати, суцільні огляди по деяким питанням, критичні статті й замітки. Всіх, хто побажає і зможе послужити тим часописі, вона щиро запрошує до участі.

Кн. 3—4 вже складаються й вийдуть, сподіваємось, не пізніше кінця січня. Кн. 1 за р. 1918 буде закінчена складанням в марті. Тому просимо поспішити [з] надсиланням матеріалу для них.

У Києві, 11.XI.1917

Розділ І. НАУКОВІ РОЗВІДКИ ТА ПУБЛІКАЦІЇ

Від редакції [часопису “Україна”, 1917, кн. 1–2]

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Від редакції // Україна. — Кн. 1–2. — К., 1917. — С. 5–6.

с. 3 Видання “наукового тримісячника українознавства”, під назвою “Україна”, було розпочате Українським науковим товариством в Києві восени 1913 р. ... — після припинення друку “Киевской старины” у 1906 р. гурток науковців, що сформувався навколо цього журналу, вирішив видавати україномовний часопис під назвою “Україна”. Перший номер з’явився у 1907 р., але після виходу чотирьох томів видання припинилося. У 1907 р. часопис виходив щомісячно як наукове та одночасно літературно-публіцистичне видання, нав’язуючи до традицій свого попередника — часопису “Киевская старина”, але під егідою новоствореного Українського наукового товариства. Відновився часопис через сім років, у 1914 р., коли вийшло перше число по довгій перерві. Планувалося, що “Україна” стане виключно науковим виданням з новою кварталною періодичністю (див.: Науковий часопис українознавства “Україна” (1907–1932). Показчик змісту / Упор. Р.Майборода, В.Врублевський. — К., 1993).

з нагоди великого українського ювілейного року, століття уродин Шевченка, що припадало на лютий 1914 р. — за старим юліанським календарем, святкування уродин Тараса Шевченка припадало на 25 лютого 1914 р. Перехід на григоріанський календар на теренах колишньої Російської імперії відбувся лише в 1918 р., і відтоді день народження Кобзаря святкуємо 9 березня. Владні кола Росії були проти святкування столітнього ювілею Кобзаря. Міністерство внутрішніх справ заборонило проведення урочистих заходів, демонстрацій, вечорів з приводу цієї події. Синод Російської православної церкви не дозволив відправляти панахиду на могилі поета. У Думі відбулися навіть дебати і частина опозиційних депутатів стала на захист культурних прав українців. Заборона викликала протидію в українському суспільстві. Не дивлячись на це, українські кола провели різноманітні ювілейні заходи як в Україні, так і в Москві, Петербурзі та інших містах Російської імперії (див.: *Гермайзе Й.* Шевченківська демонстрація в Києві р. 1914 // Червоний шлях. — Харків, 1924. — № 3. — С. 121–147; Т.Г.Шевченко в документах і матеріалах / За ред. Д.Д.Копиці. — К., 1950. — С. 362–363; ALMA MATER. Університет св. Володимира напередодні та в добу української революції. Матеріали, документи, спогади: У трьох книгах / Упор. В.А.Короткий, В.І.Ульяновський. — К., 2000. — Кн. 1: Університет св. Володимира між двома революціями. — С. 620–622, 635–646).

...викликала люті заходи ворогів українського народу на останнє знищення його — невдовзі після оголошення Першої світової війни російський імператор видав указ про скасування друку періодики українською мовою. До Києва він докотився на початку січня 1915 р., коли за розпорядженням начальника Київської воєнної округи київський губернатор наказав припинити друк усіх періодичних видань на період воєнного стану (див.: *Грушевський М.* Твори у 50 томах. — Львів, 2005. — Т. 3: Суспільно-політичні твори (1907–березень 1917). — С. 661). Після окупації російськими військами у 1914 р. Галичини українська мова була оголошена поза законом, а українські установи (“Просвіта”, “Наукове товариство ім. Шевченка” та ін.) були заборонені або піддавалися

репресіям, конфіскаціям тощо (Петрович І. [Крип'якевич І.] Галичина під час російської окупації. Серпень 1914—червень 1915. — Львів, 1915).

...члени редакції випустили зібрані матеріали в виді 3 і 4 книжки 1914 року, тимчасом як головний редактор сидів у в'язниці — при головному редакторі Михайлові Грушевському відповідальним редактором третьої та четвертої книжок був О.Шрамченко. У попередніх книгах відповідальним редактором "України" виступає К.Михальчук за участю Ф.Корша, О.Левицького та О.Шахматова (Науковий часопис українознавства "Україна" (1907—1932). Показчик змісту / Упор. Р.Майборода, В.Врублевський. — К., 1993. — С. 13).

Наукове Товариство тоді рішило продовжувати видання поза межами досягання київської цензури, в Москві, під назвою "Українського наукового збірника" — у Москві вийшли два випуски цього видання у 1915 та 1916 рр., в яких публікувалися члени Українського наукового товариства (М.Грушевський, В.Модзалевський, В.Науменко та ін.).

...репресії цензурні з кінцем 1916 р. поновнились і загострились ще гірше — на другий день війни 20 липня 1914 р. російський уряд оголосив "Временное положение о военной цензуре", яке потім двічі протягом 1915 р. доповнювалося переліком відомостей, які не можна було оприлюднювати. Военна цензура швидко стала політичною, особливо після листа керівника уряду І.Горемікіна до начальника Генштабу від 14 грудня 1915 р., в якому рекомендувалося военній цензурі оцінювати друковані підцензурні матеріали не тільки з вузько військової, а й загальнополітичної точки зору.

с. 4 За сей, 1917 р., тримісячник вийде в двох подвійних книжках — книги вийшли під загальною редакцією М.Грушевського за участю О.Грушевського, О.Левицького та М.Мочульського (Науковий часопис українознавства "Україна" (1907—1932). — С. 14).

М.К.

Велика, Мала і Біла Русь

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Велика, Мала і Біла Русь // Україна. — Кн. 1—2. — К., 1917. — С. 7—19. Передрук: Український історичний журнал. — К., 1991. — № 2. — С. 77—85 (підготував до друку та упор. В.Ричка).

М.Грушевський почав опрацьовувати цю тему у важких умовах під час Першої світової війни влітку 1915 р., перебуваючи у Казані на засланні. Завершуючи статтю, він зазначав про потребу подальших студій з розширенням хронологічних рамок роботи та залучення нових архівних свідчень, які б пролили світло на вживання царської титулатури в середині XVII ст. М.Грушевський згодом ще раз повернувся до тематики царської титулатури. Під впливом нових публікацій наприкінці 20-х рр. XX ст. (див.: *Щербина В.І.* До питання про статті Богдана Хмельницького // Ювілейний збірник на пошану академіку М.С.Грушевському з нагоди його 60-річчя. — К., 1928. — Т. 1. — С. 195—204. *Петровський М.Н.* Причинок до питання про статті Богдана Хмельницького // Записки Ніжинського інституту народної освіти. — Ніжин, 1929. — Т. 9. — С. 73—76.) автор з'ясував, що московський уряд видав розпорядження про використання двочленного титулу, з включенням "Малої Русі", 21 (31) березня 1654 р. А перше царське розпорядження про використання тричленного титулу ("Велика, Мала, Біла Русь") було передане в канцелярію ще в 1653 р., але відразу не було виконане (див.: *Історія України-Руси.* — К., 1997. — Т. IX. — Кн. 2. — С. 1112). На відміну від статті М.Грушевський також виразніше вказав на зовнішньополітичний аспект вживання тричленного царського титулу, коли в 1655 р. "шведський король виявляв заміри заволодіти Польщею і Литвою" (Там само. — С. 1113).

ЗМІСТ

	с. тексту	с. ком.
<i>М.КАПРАЛЬ, А.ФЕЛОНЮК.</i> “Коли гармати говорили, муза Кліо не мовчала”: Наукова та науково-популярна спадщина М.Грушевського (1917–1923)	V	
Розділ I. НАУКОВІ РОЗВІДКИ ТА ПУБЛІКАЦІЇ	1	418
Від редакції [часопису “Україна”, 1917, кн. 1–2]	3	418
Велика, Мала і Біла Русь	5	419
Сполучення України з Московщиною в новішій літературі. Критичні замітки	17	422
Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти	35	430
З починів українського соціалістичного руху. Начерки і фрагменти	86	435
Розділ II. НЕКРОЛОГИ	199	462
Пам’яті Федора Вовка. † 29 червня 1918 р.	201	462
Розділ III. НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ ПРАЦІ	207	476
Занепад українського життя в XV і XVI в.	209	476
Острозька академія	214	476
Як козаки лагодяться в морський похід	224	481
Молоді літа Хмельницького	227	482
Перемога Хмельницького коло Жовтих Вод і Корсуня	229	482
Початки відродження в Західній Україні	233	483
Галицьке відродження і 1848 р.	236	485
Українські стародруки	239	486
Додаток I: НАУКОВІ РОЗВІДКИ ТА ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ГАСЛА (1912–1916)	243	491
Одна з легенд Хмельниччини. Хмельницький і линчаївці	244	491
Від редакції [часопису “Україна”, 1914, кн. 1]	248	493
Оленьковичі	250	495
Дашкович Остафій	251	497
Дорошенко Михайло	252	500
Гуня Дмитро	253	502
Острянин Яцько	254	503
Гадяцька унія	256	503
Дорошенко Петро	259	508
Полуботок Павло	263	514
Козацтво на Україні	266	519
Україна. Історія	274	521

Додаток II: НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ НАРИСИ (1908–1923)	335	527
Вѣра и релігійнѣ обряды наших предкѣв	336	527
Пѣдкарпатска Русь в давнинѣ	338	527
Грецькі колонії на Україні	340	528
Про наш край і народ	343	528
Найдавніша культура українсько-руських племен	346	528
“Ясне сонечко”	352	530
Володимир і Ярослав. Християнство на Україні	354	531
Ярослав Мудрий	357	532
Татарський погром України	358	532
Острог — осередок освіти на Україні	361	533
Київ — осередок культурного життя на Україні в XVII віці	362	534
Морські походи козаків	365	535
Про батька козацького Богдана Хмельницького	367	536
КОМЕНТАРІ	418	
СПИСОК ЦИТОВАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	542	
ПОКАЖЧИК	547	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 9

Серія “Історичні студії та розвідки (1917–1923)”

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректори *Б.Павлів, О.Тростянчин*

Формат 70x100^{1/16}. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 48,1.
Обл.-вид. арк. 42,0. Наклад 5000 прим.
Вид. № 34. Зам. 274-9.

Державне підприємство “Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 2980 від 19.09.2007 р.

79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Друк на ВАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 1110 від 02.11.2002 р.

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. /Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —
Т. 9: Серія “Історичні студії та розвідки (1917–1923)”. — 2009. —
592 с.

ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-628-8 (т. 9).

Дев’ятий том зібрання праць М.Грушевського продовжує серію “Історичні студії та розвідки” й охоплює період 1917–1923 рр., а також містить додатки за роки 1908–1916. У томі вміщені історичні статті, огляди, науково-популярні праці вченого.

Видання розраховане для істориків, етнографів, філологів та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-628-8 (т. 9)